

А.С. Утебекова* , **Ж.Х. Салханова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ ИНВАРИАНТТЫ ЖАНРЛАР

Зерттеу тақырыбы – әдебиет пен өнердегі инвариантты жанрлар. Бұл тақырып Бақыт Қайырбеков шығармашылығының мысалында қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Бақыт Қайырбековтің режиссер, сценарист, ақын ретіндегі шығармашылық эволюциясының маңызды ерекшелігі жанрлық бірегейлік, дәстүрлі және «шекаралық» жанрларға үндеу болып табылады деген гипотезаны негіздеу. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары мен жетекші идеялары – шығармалардың инвариантты формаларын талдау және синтездеу, олардағы көркемдік, публицистикалық, құжаттылық белгілерін анықтау; авторлық сананы жанр қалыптастырушы фактор ретінде анықтау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы прозодикалық ұйымда және кинодискурс пен эссеистиканың лексикалық-синтаксистік құрылымында негізгі психикалық анықталған тұжырымдамалардың: әкелер елі, ата-бабалар жады, халық тарихы, мәдени мұра туралы тезистерде бар. Зерттеу әдіснамасы пәнаралық тәсілге, зерттелетін жұмыстарда бейне-вербалды және лингвистикалық сипаттамалардың корреляциясын анықтайтын өнертану және лингвистикалық талдау әдістерін қолдануға негізделген. Осы зерттеу жұмысындағы материалдардың негізгі нәтижелері мен талдауы деректі кино, эссеистика, лирикалық мәтіндердің инварианттарын қамтитын Бақыт Қайырбеков шығармаларының типологиялық әртүрлілігі мен жанрлық құрылымының ерекшелігі туралы тезистерде байқалады. Мақалада екі негізгі қорытынды тұжырымдалған: деректі фильмдер-бұл түрлік фильмнің, монологтық фильмнің, шолу фильмінің элементтерін қамтитын инвариантты формалар; эссеистика тақырыптық түрде деректі фильмдермен үндеседі, эссенің мағыналы доминанттары автордың философиялық ойларымен сәйкес келеді. Жүргізілген зерттеудің құндылығы және осы жұмыстың білімнің филологиялық саласына қосқан үлесі таңдалған тәсілдің бірегейлігінде жатыр, оның аясында көркем мәтіндер де, деректі кино жанрлары да зерттеледі. Жұмыстың практикалық мәні: оның нәтижелерін оқу процесінде, әдеби цикл пәндерін оқу мен оқытуда қолдануға болады.

Түйін сөздер: жанр, инвариант, типология, деректі фильм, эссе, авторлық сана.

A.S. Utebekova*, Zh. Kh. Salkhanova

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

Invariant genres in literature and art

The subject of study are invariant genres in literature and art. This topic is considered on the example of Bakhyt Kairbekov. The purpose of the study is to substantiate the proposed hypothesis that the most important feature of the creative evolution of Bakhyt Kairbekov as a director, screenwriter, and poet is genre identity, appeal to both traditional and «border» genres. The main directions and the leading ideas of scientific research are the analysis and synthesis of invariant forms of works, revealing in them the signs of artistry, journalism, documentary; definition of the author's consciousness as a genre-forming factor. The scientific significance of the work is contained in the theses on the predominance of prosodic organization and lexical syntactic structure of cinema discourse and essay of mentally conditioned concepts. The methodology of the study is based on an interdisciplinary approach, the use of art and linguistic methods of analysis, revealing in the studied works the correlation of video-verbal and linguistic characteristics. The main results and analysis of materials in this research work are traced in theses about the typological diversity and specificity of the genre structure of Bakhyt Kairbekov's works. The article formulates two main conclusions: documentaries are invariant forms that incorporate elements of the film, monologue film, film-review; essay studies thematically overlap with documentaries, content dominant essays coincide with philosophical reflections of the author. The value of the study and the contribution of this work to the philological field of knowledge lies in the originality of the chosen approach, in which both artistic texts and genres of documentary film are studied. Practical significance of the work: its results can be used in the educational process, in the study and teaching of the disciplines of the literary cycle.

Key words: genre, invariant, typology, documentary film, essay, author's consciousness.

А.С. Утебекова*, Ж.Х. Салханова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

Инвариантные жанры в литературе и искусстве

Предметом исследования являются инвариантные жанры в литературе и искусстве. Данная тема рассматривается на примере творчества Бахыта Каирбекова. Цель исследования заключается в обосновании выдвинутой гипотезы о том, что важнейшей чертой творческой эволюции Бахыта Каирбекова как режиссера, сценариста, поэта является жанровое своеобразие, обращение как к традиционным, так и «пограничным» жанрам. Основными направлениями и ведущими идеями научного исследования являются анализ и синтез инвариантных форм произведений, выявление в них признаков художественности, публицистичности, документальности; определение авторского сознания в качестве жанрообразующего фактора. Научная значимость работы содержится в тезисах о преобладании в просодической организации и лексико-синтаксической структуре кинодискурса и эссеистики ключевых ментально обусловленных концептов: земля отцов, память предков, история народа, культурное наследие. Методология исследования базируется на междисциплинарном подходе, использовании искусствоведческих и лингвоцентрических методов анализа, выявляющих в изучаемых произведениях корреляцию видео-вербальных и лингвистических характеристик. Основные результаты и анализ материалов в данной исследовательской работе прослеживаются в тезисах о типологическом разнообразии и специфике жанровой структуры произведений Бахыта Каирбекова, включающих инварианты документального кино, эссеистики, лирических текстов. В статье формулируются два основных вывода: документальные фильмы представляет собой инвариантные формы, вбирающие в себя элементы видового фильма, фильма-монолог, фильма-обозрения; эссеистика тематически перекликается с документальными фильмами, содержательные доминанты эссе совпадают с философскими размышлениями автора. Ценность проведенного исследования и вклад данной работы в филологическую область знания заключается в неординарности избранного подхода, в рамках которого изучаются как художественные тексты, так и жанры документального кино. Практическая значимость работы: ее результаты могут быть использованы в учебном процессе, при изучении и преподавании дисциплин литературоведческого цикла.

Ключевые слова: жанр, инвариант, типология, документальное кино, эссе, авторское сознание.

Кіріспе

Қазіргі заманғы өнер тарихи-мәдени маңыздылық аспектісінде жанрлардың алуан түрлілігімен, суретшілердің уақыт талабына және басқа факторларға шығармашылық күш-жігерінің сынуымен сипатталады. Дәстүрлі жанрлар өзгеруде, өткеннің тәжірибесін және жаңа «қазіргі заманның суреттерін» қамтитын инвариантты формалар пайда болады. Бұл үрдіс өнердің әртүрлі түрлерінде байқалады: хореография, музыка, кино, әдеби шығармашылық. Осыған байланысты жанрлық нұсқалар мен инварианттар мәселесі өзекті болып табылады, олардың ерекшеліктері, сондай-ақ жаңа, өтпелі жанрларды құрайтын әр түрлі элементтердің бірлігі қалай қалыптасады деген сұрақ туындайды.

Жалпы қабылданған құрылымдар мен формалардың қиылысында тұрған «шекара» жанрларына: өмірбаяндар, естеліктер, күнделіктер, эсселер, деректі фильмдерге көбірек көңіл бөлу соңғы онжылдықтағы өнердің белгілерінің біріне айналады. Бұл құбылысты не түсіндіреді?

Көбінесе XX-XXI ғасырлардағы әдебиет пен өнердің жанрлық жүйесін өзгерту процестері, авторлардың-жасаушылардың Әлеуметтік және көркемдік санасының өзгеруіне байланысты.

Бұрын өнердегі әр жанр қатаң анықталған және шындықтың белгілі бір саласына жатады деп есептелген. XX ғасырдың екінші жартысында жағдай өзгерді, журналистиканың, көркем документалистиканың дамуында өзіндік секіріс болды, олардың көркем әдебиет, кино және театр әлеміне белсенді басып кіруі дәстүрлі жанрлардың өзгеру процестеріне әкелді. Нәтижесінде көркемдік пен деректі, әдеби және публицистикалық стильдердің ерекшеліктерін біріктіретін инвариантты жанрлық формалардың қалыптасуы айқын болды. Көркем және публицистикалық жанрлардың ерекшелігі неде? Мұндай шығармаларда автор-жаратушының идиостилі қалай көрінеді? Көрсетілген проблемалық сұрақтар және оларға жауап іздеу біздің зерттеуіміздің өзектілігін анықтайды.

Бұл мақалада өзінің шығармашылық әлемін құрған ақын және кинематографшы Бақыт

Қайырбековтың шығармалары қарастырылады. Оның өлеңдері мен фильмдері өзіндік «қолжазба», әлемнің ерекше поэтикалық қабылдауымен танымал. Бақыт Қайырбековтың ақын, сценарист, режиссер ретіндегі шығармашылық эволюциясының маңызды белгісі-жанрлық сан алуандық, дәстүрлі және «шекаралық» жанрларға жүгіну. Мақалада Қайырбековтың деректі және эссеистикасы талданады, деректі фильмдер мен әдеби эсселер инвариантты жанр екенін дәлелдеуге тырысады.

Материалдар мен әдістер

Мәселені зерттеу пәнаралық тәсілге негізделген, өйткені бір автордың туындылары өнер түрлерімен байланысты: кино және әдебиет аясында талданады. Зерттеу әдіснамасы жүйелік, тұжырымдамалық, дискурсивті талдау әдістерін қамтиды. Осыған байланысты, өнертанушылық тәсілмен қатар лингвоцентрлік әдіс қолданылады, өйткені кинотанушылар мен лингвистердің назарын аударатын мәселелердің ішінде кинодискурс тілінің функционалды-стильдік нұсқалары, деректі киноның типологиясы, оның ауызша компоненті, просодия және прагматика ерекше орын алады. Концептуалды талдау зерттелетін шығармалардың негізгі тұжырымдамаларын бөліп көрсету арқылы жүзеге асырылады, дискурсивті әдіс кинодискурстың өзіндік ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Жүйелік талдау зерттелетін мәтіндердің семантикалық және құрылымдық компоненттерін олардың ерекшеліктерін анықтау үшін жүйелік бірлікке біріктіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттерге шолу

Алғаш рет «деректі» терминіне британдық режиссер Д.Гривсон 1926 жылы «Нью-Йорк күнінде» жарық көрген Роберт Флахертидің фильмінде шолу жасаған. Д. Гривсон деректі фильмді «шындықтың шығармашылық дамуы» деп анықтады. Содан бері деректі фильм, әдетте, шынайы оқиғалар мен тұлғаларды түсіруге негізделген фильм деп аталады. Зерттеушілер деректі фильмді зерттеудің маңыздылығы даусыз екенін атап өтті, өйткені оның «голографиялық мәні» бар, ол адам қызметінің әртүрлі өлшемдерінің ақпаратын – мәдени, тарихи, ұлттық, психологиялық және басқаларын тасымалдайды (Айрапетова, 2019:128 ; Багдасарян, 2012:134).

Деректі фильмдер жанрдың сұранысына қарамастан, көркем фильмдерге қарағанда аз зерт-

телген. Тарихи оқиғалардың өзіндік «бедері», дәуірдің дәлелі болып табылатын деректі жанрдың маңыздылығын жоққа шығару қиын. Осы жанрдағы фильмдердің құрылымы мен прагматикасын зерттеудің өзектілігі оның әлеуметтік маңыздылығымен түсіндіріледі. Көркем фильм сияқты деректі фильм де тәрбиелік әлеуетке ие, адамгершілік құндылықтарды насихаттайды.

Қазіргі зерттеулерде кино екі өлшемді, динамикалық мәтін ретінде анықталады, ол визуалды компонентті ауызша бөлікпен біріктіреді, ол техникалық құралдарды қолдана отырып, тірі сөйлеуді жазумен ұсынылған. Бейне-ауызша мәтіндерді талдау кезінде сөз бен кескіннің корреляциясы егжей – тегжейлі талданады, осы үштіктің үшінші компоненті – музыкалық сүйемелдеу-фильмнің саундтрегі және фильмнің тұтастығын құратын басқалар талдау шеңберінен тыс қалады. Бейне тізбегі мен тілдік мәтін әртүрлі дәрежеде өзара әрекеттеседі. Байланыс тілдік мәтін бейне тізбегінен оқшауланған кезде түсініксіз болып қалуы мүмкін, бірақ мәтін өздігінен коммуникативті және эстетикалық құндылыққа ие болуы мүмкін. Сарапшылардың айтуынша, креолданған мәтіннің әртүрлі компоненттері, сөз бен кескін синтезі, олардың корреляциясы барған сайын күрделі сипатқа ие болады (Давыдова, 2005; Зарецкая, 2010; Лейдерман, 2007).

Алайда лингвистикалық және кинематографиялық әдебиеттерде деректі фильмдерді жіктеудің нақты принциптері жоқ, кино өнімдерінің қай түрін деректі кино жанрына жатқызу керек деген сұраққа нақты жауап жоқ. Қазіргі деректі фильмдерде ойын және ойын емес фильмдер арасында бұлыңғыр шекаралар бар. Деректі фильмдерге немесе ойын киносына біржақты жатқызу қиын фильмдер бар. Жақында деректі фильмдер деп аталатын бірқатар фильмдер пайда болды.

Кейбір зерттеушілер бұл түрді деректі фильмдерге жатқызады, бұл документалистік шығармаларда ойын фильмдерінің үзінділері мен басқа да қойылым элементтерін қолдануға болады деп мәлімдейді. Қарама-қарсы көзқарас бар, оған сәйкес ойын нұсқасындағы шынайы оқиғаларды қайта құру, тіпті шектеулі уақытта да, деректі киноға жатпайды, фильмдердің осы санатын деректі киноға еліктеу деп санайды. Оқу немесе танымал ғылыми фильм ретінде сипатталатын білім беру фильмдерінің нақты анықтамасы жоқ: географиялық, зоологиялық, тарихи және т.б.

Эссе жанрының ерекшелігі туралы консенсус жоқ. Зерттеушілер эссенің жанрлық шекара-

дан өтіп, супер жанрлық құрылымды құратынын айтады. Эссе «бастапқы іздеу саласы» ретінде түсіндіріледі, бірақ әйгілі болғанымен, мәтіннің бұл формасы көркем әдебиетте басым бола алмайды (Эпштейн, 2009: 342). Олар эссе жаңа негізгі жанрға айналуы мүмкін деп жазады, өйткені ол құжат пен көркем әдебиет, қиял мен шындық, шындық пен өнер арасындағы шекараны бұлдыратады (Damrosch, 2003: 39). Көптеген ғалымдар эссені жанр ретінде сипаттау қиын деп санайды, өйткені ол анықтама бойынша еркін форма болып табылады және автор-жаратушының (Robert, 2017; Grosjean, 2021; Kroll, Bobb, Hoshino, 2014; Hernandez, 2010; Wichlacz, 2006) шығармашылығы, философиялық көзқарастары мен дүниетанымы тұрғысынан түсіндірілуі керек.

Нәтижелер мен талқылау

Соңғы онжылдықтарда сценарийдің негізінде материалмен мұқият дайындық жұмыстарын қажет ететін күрделі жанр болып табылатын деректі фильмдердің жандануы байқалды. Деректі фильмдер әр түрлі құрылымға ие болуы мүмкін, соның ішінде қойылым, репортаж, интервью немесе табиғи түсірілім, сонымен қатар әртүрлі мұрағаттық фотосуреттер мен бейнелер. Документалистикада жаңа технологиялар, арнайы эффектілер, компьютерлік бағдарламалар және басқалар қолданылады. Осыған байланысты деректі кино жанры инвариантты формаларды қалыптастыра отырып, белсенді дамуда.

Сонымен, деректі фильмге негізделген көркем-деректі фильм аралас «шекара» жанрына айналады. Мұндай фильмдерде деректі кадрлар басым, бірақ жетіспейтін немесе қол жетімді емес деректі материалдардың белгілі бір бөлігі актерлердің орындауындағы оқиғаларды ойын түрінде қайта құрумен алмастырылады. Мұндай киноның мысалы, Британияның тарихы. Оны «деректі драмадан» – деректі емес, танымал гибриді жанрдағы ойын киносынан ажырату керек. Деректі драманың мысалы, «Тақтар ойыны» фильмі. Д.Бениофф пен Д.Б.Уайсс жалған деректі фильм немесе «мокьюментари» деп аталатын жалған оқиғаларды сипаттайды, оларды нақты деп атайды. Бұл жанрдағы фильмдер сюжеттік құрылымды және ерекше эстетиканы қолданады. Деректі фильмдердің жанрлық нұсқалары мәселесін зерттеушілер зерттеді, мысалы, Б. Николс 1920 жылдары пайда болған «поэтикалық» фильмдерді анықтады (Nichols, 2001).

Қазіргі заманғы документалистикада сегіз негізгі жанр ерекшеленеді: кинохроника-жедел

ақпарат, қазіргі кездегі өзекті оқиғаларды түсіру; түрлік фильм-планетаның кез-келген бұрышының географиялық және этнографиялық сипаттамалары, адамдар туралы, табиғат туралы әңгімелер, флора мен фауна тақырыбындағы сюжеттер, әлемнің құпиялары, сонымен бірге табиғи түсірілім жиі қолданылады; фильм -диалог немесе полилог түрінде түсірілген әңгіме көбінесе қысқа бейнелер мен фотоматериалдар салынған. Монолог-фильм-әдетте қандай да бір оқиға, тарихтағы кезең туралы мойындау немесе естеліктер түрінде баяндалатын әңгіме-фильмнің бір түрі; фильм-зерттеу-түсініксіз нәрсені түсіндіреді, ғылымдағы түсініксіз нәрсені түсінуге көмектеседі; фильм-сұхбат-бұл жанр журналистикаға жатады, теледидарда танымал; фильм-шолу-аналитикалық түсіндірмелермен бірге болатын оқиғалар туралы ақпарат. Бұл жерде қойылым емес, ұсынылған оқиғаны терең түсіну маңызды; фильм-өмірбаян-белгілі бір саланың дамуына үлес қосқан немесе тарихи оқиғалардың барысына әсер еткен белгілі тұлғаның өмірі туралы әңгіме (Айрапетова, 2019:129).

Жоғарыда аталған фильмдерді санаттаудан көріп отырғанымыздай, олар одан әрі дамуды қажет етеді, өйткені бөлу критерийлері әрдайым айқын бола бермейді. Осы құбылыстардың аясында деректі фильмдердің инвариантты және вариативті түрлері пайда болады, қалыптасады. Бұл факт, ғылымдағы кез-келген жаңа құбылыс сияқты, арнайы зерттеуді қажет ететіні даусыз.

Бақыт Қайырбековтің шығармашылығына тоқталайық. Автордың кино өнері мен көркем әдебиет саласындағы өмірлік және шығармашылық тәжірибесі оның шығармаларының проблемалары мен жанрлық түрін анықтайды. Автор өзін ақынның, философтың, аудармашының, сыншының, режиссердің гипостаздарын біріктіретін суретшінің жалпыланған бейнесі ретінде көрсетеді. Қайырбековтың өмірбаянын білу оның шығармаларының жанрлық және семантикалық ұғымдарының күрделі бірлігін дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Әдебиет институтының түлегі Бақыт Қайырбеков ақын ретінде бастағаны белгілі, ол бірнеше өлеңдер жинағының авторы. Лирикамен қатар ол көптеген жылдар бойы ежелгі түркілердің космогониялық көріністерін ашатын материалдармен жұмыс істеп келеді, оны әрқашан Қазақ әдет-ғұрыптарының поэтикасы шабыттандырады. Көп жылғы жұмыстың нәтижесі «Ұлттық салт-дәстүрлер. Қазақ этикеті» (Қайырбеков, 2012).

Уақыт өте келе ақын-тарихшы кинодокументалистикаға қызығып, сценаристер мен ре-

жиссерлердің жоғары курстарын бітіріп, оның шығармашылығы жаңа бояуларға ие болды. Бірінен соң бірі: «Қазақтардың үй – мұсылмандық салт-дәстүрлері» сериалы, көрнекті мемлекет қайраткерлері мен мәдениет қайраткерлерінің кинопортреттері; «Қазақстанның жаңа Елордасы-Астана туралы Аарман сәулеті», «Бастысы туралы сөйлесейік», «Қанат аксиомасы», «Тарих толқынында», «Әлем эпицентрі», «Еуразия жүрегінде» бейнетүсірілімі; сондай-ақ 100 сериялы «Әлемнің 9-шы аумағы» жобасы, «Қазақ киіз үйі», «316-шы атыс», «Аспанның мәңгілік көз алдында» ленталары.

Бақыт Қайырбековтың Қазақстан тарихы мен мәдениетіне арналған «Әлемнің тоғызыншы аумағы» деректі киножобасы ерекше назар аударуға тұрарлық. Керемет табиғи ландшафтар, тарихи ескерткіштер, қазақстандық сәулет жер бетінде әлемде тоғызыншы орын алатын бірегей көріністі жасайды. Фильм терең патриотизмге толы, автор өзін «Әлемнің тоғызыншы аумағын» ұрпақтарына қалдырған әкелер мен аталардың мұрагері ретінде сезінеді. Фильмдердің жанрлық құрылымы қандай, автордың поэтикалық табиғаты деректі фактілерді түсіндіруде қалай көрінді? Осыдан жиырма жыл бұрын мұндай фильмнің жанры танымал ғылым ретінде анықталған болар еді. Анықтамалық әдебиетте бұл жанр келесідей түсіндіріледі: «Танымал ғылыми фильм-бұл әртүрлі ғылымдардың негіздері, адамның ғылыми немесе техникалық жетістіктері, табиғи құбылыстар туралы баяндайтын белгілі кино» (Николюкин, 2011).

Егер біз деректі фильмдердің заманауи классификацияларынан шығатын болсақ, онда ең қолайлы-географиялық және этнографиялық сипаттамалары қалпына келтірілетін, көбінесе табиғи түсірілім қолданылатын белгілі бір фильмнің жанры. Алайда, «Әлемнің тоғызыншы аумағы» фильмін талдау мұнда картинаның жанрлық палитрасы әлдеқайда кең және бір форманың шеңберіне сәйкес келмейді деп болжауға негіз береді. Толық түсірілімнен басқа, керемет операторлық жұмыс, автор-жаратушының бейнесі өте маңызды. Бейнеге түсініктеме берген Бақыт Қайырбековтың поэтикалық монологтары мен рухтандырылған дауысы таспаны ерекше бояуларға бояйды. Нәтижесінде киноөнер мен поэзия бірігіп, өзіндік жанр палитрасын құрайды.

Егер біз «Әлемнің тоғызыншы аумағы» киножобасын лингвоцентрлік көзқарас тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда бізде деректі фильм жанрының инвариантты түрі бар. Оның прозодикалық ұйымдастырылуы мен синтаксис-

тік құрылымын, бейнеленген оқиғалардың прагматикалық функцияларын зерттеу фильмнің инвариантты сипаттамаларын бөліп көрсетуге, оның функционалды стилінің белгілерін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Соңғыларын біз құрамы, формасы мен мазмұны, лингвистикалық және бейне-ауызша сипаттамалардың корреляциясы тұрғысынан зерттедік.

Біздің ойымызша, Бақыт Қайырбековтың киножобасы деректі фильмнің инвариантты жанры болып табылады, ол көрнекті фильмнің, монолог-фильмнің, шолу-фильмнің элементтерін қамтиды. Айқындаушы фактор-бұл бірінші адамның әңгімесі, тарихи оқиғалар туралы ақпаратпен бірге аналитикалық түсініктемелер арқылы белсенді түрде көрінетін авторлық сана. Бұл жағдайда тек тұжырым ғана емес, сонымен бірге ұсынылған құбылысты түсіну де маңызды. Фильмде психикалық сипаттағы естеліктер түрінде авторлық монолог басым. Мұнда бейне-ауызша және лингвистикалық сипаттамалардың корреляциясы, просодикалық ұйымдағы және кинодискурстың лексикалық-синтаксистік құрылымындағы негізгі ұғымдардың басым болуы: Әкелер жері, ата-бабалар жады, халық тарихы, мәдени мұра айқын көрінеді. Автор өткен «Әлемнің тоғызыншы аумағы» эпизодтарын қайта жасай отырып, оларға бейнелі түсініктемелермен бірге жүреді. Автордың туған жеріне деген сүйіспеншілікке толы шынайы дауысы көрерменге деректі кадрлардан кем емес күшпен әсер етеді. Ақын және кинематографшы Қайырбековтің шығармашылық шеберлік қырларының мозаикасы ерекше қолжазба жасайды. Автор әдебиет пен көркем әдебиеттің мүмкіндіктерін пайдаланып, оның шығармаларының жанларының өзгермейтіндігін және кино өнерінің поэтикасын анықтайтын бейнелеу және деректі элементтерді біріктіреді.

Бақыт Қайырбеков шығармашылығының патриоттық пафосы оның көркем шығармаларында да көрініс табады. Бұл автордың әдеби мұрасына ақынның дүниетанымын, оның екі ғасырдың басындағы әлемнің субъективті бейнесін толық көрсететін көптеген жанрлық сорттар кіреді. Ақынның лирикасында өлеңдердің бірнеше инвариантты жанрлық топтары ерекшеленеді: өлеңдер-ойлар, өлеңдер-аяндар, элегиялар мен өлеңдер. Лирикадағы психологизмді тереңдете отырып, ол өлең-ойдың, өлең-аянның жанрларын дамытады. Өлеңдердің философиялық тереңдігі мен жанрлық өзгермеуі автордың поэтикалық идиостилінің өзіндік ерекшеліктерін құрайды.

Мұндай туындылардың мысалы-тек лирика ғана емес, сонымен қатар деректі фильмдердегі туған өлкенің негізгі бейнелерінің айналасындағы әлемнің тұжырымдамалық бейнесін қайта жасайтын эссеистика. Тақырыптық эссе лирикамен және деректілікпен өзара үндеседі. Сонымен, «бүркіт – бақыт құсы» эссесінде қазақ фольклорында дәстүрлі бүркіт бейнесінің символикасы қайта жаңғыртылады. Мәңгілік уақыт тақырыбы «уақыт беті – сәуленің қозғалысы» эссесінде маңызды болып табылады. Бұл эссенің типологиясы автордың философиялық ойларында айқын көрінеді, көшпелінің сана-сезімі, шығарманың лирикалық кейіпкері арқылы сыналады. Көшпенді мәтінде «Сәуленің, Күннің, Табиғаттың қозғалысы» деп белгіленген оқиғалар мен құбылыстар туралы өзінің тұрақты түсініктеріне ие. Мәтін құрылымдық жағынан алты түрлі бөліктен тұрады, бірақ өткен, қазіргі және болашақ бейнелерін қайта жасайтын үш маңызды эпизод мазмұнды түрде ерекшеленеді (Қайырбеков, 1998: 238).

Қазақстандық орыс тілді жазушы Бақыт Қайырбековтің эссеистикасында хронотоп ерекше түрде салынған. Айта кетейік, негізінен мәдени-тарихи және мифопоэтикалық хронотоптың формалары басым. Көркемдік уақыт-кеңістік категориясы-белгі жүйесі. Ол бірнеше кодтарды қамтиды: тарихи, мәдени, философиялық-эстетикалық, діни-мифологиялық, географиялық. Бұл кодтар белгіленетін қатынастардың арасындағы ерекшеліктерін көрсетеді, хронотоп жүйесіне реттілік енгізеді, жазушының дүниетанымына, әдеби шығарманың идеялық ниетіне байланысты оның ақпараттық өрісін қысқартады және нақтылайды. Сонымен, Тарихи код, біріншіден, автор бейнелеген дәуірді сипаттайды; екіншіден, ол жазушының кеңістіктік-уақыттық позициясы туралы ақпаратты қамтиды.

Мәдени код жазушының ұлттық ойлауының ерекшелігін, әлеуметтік даму тенденцияларын көрсетеді. Оның деңгейінде автор сипаттаған халықтың өмірі мен дәстүрлері, әлем мен адам тұжырымдамасының ерекшелігі, уақыт пен кеңістік туралы идеялар ашылады. Философиялық-эстетикалық код мәтінді жасаушының идеалдары мен моральдық-этикалық құндылықтарын ашады. Діни-мифологиялық код болмыс қактығыстарының циклдік және мәңгілік сипаты туралы идеяны қамтиды. Ол өнер әлемінің кеңістіктік және уақыттық шекараларын айтарлықтай итермелейді. Географиялық код жұмыстың хронотопы туралы ақпаратты нақтылайды. Оның арқасында бейнеленген әрекет нақты және нақты

кеңістіктік-уақыттық координаттарға ие болады. Бұл кодтар өзара байланысты. Олар жазушының көркем әлемінің ерекшелігі мен әдеби шығарманың кеңістіктік-уақыттық ұйымдастырылуының ерекшеліктері туралы түсінік беретін біртұтас семантикалық тұтастықты құрайды.

Субъективті уақыт-кеңістік адамның қоршаған әлеммен қарым-қатынасын, оның шындықты қабылдау ерекшеліктерін көрсетеді. Кезкелген оқиға үшін шындық құбылысын адамдар өздерінің өмірлік тәжірибелеріне, идеяларына, эстетикалық мұраттары мен құндылықтарына байланысты түсінеді. Әлеуметтік хронотоптың бағыты, физикалық хронотоптан айырмашылығы, «өткенді пәндік-практикалық сақтау және түрлендіру», тәжірибе мен қоғамдық ақпараттың жинақталуымен анықталады. Тиісінше, оның параметрлері үнемі өзгеріп отырады. Олар дамудың әр кезеңінде қоғамда болып жатқан оқиғалармен, процестермен, тарихи өткенді қайта қарастырумен қанықтылық дәрежесімен анықталады.

Мифопоэтикалық хронотоп мәдени-тарихи хронотоппен байланысты. Оның астында зерттеушілер «белгілі бір мәдениеттің субъектілері бөлісетін құндылықтар мен нанымдарды» бейнелейтін «бейнелі түрде көрсетілген дүниетанымдық кешенді» түсінеді. Бұл хронотоптың айрықша ерекшеліктері: А) уақыттың қалыңдауы және оның кеңістік формасының қалыптасуы («төртінші өлшем»); б) кеңістіктің «темпорализациясы», оның «ішкі-қарқынды» қасиеттерге ие болуы және уақыт өте келе ашылатын мифте, сюжетте тамырлануы; в) мифопоэтикалық сана әлемінде байқалатын құбылыстардың хронотопиясы.

Хронотоп кодтарының құрылымында маңызды оппозициялар жүйесі ретінде әрекет ететін лексикодтарды ажыратуға болады: жеке және ұжымдық; нақты және елестетілген, онейрлік; өтпелі және мәңгілік. Олардың әрқайсысы белгілі бір мағынаға ие және оқырманның санасында бірқатар бірлестіктерді тудырады.

Сонымен, көркем шығармада, бір жағынан, белгілі бір тарихи дәуірге және белгілі бір қоғамға (адамдардың әлеуметтік тобына) тән уақыт пен кеңістік туралы нақты идеялар көрініс табады; екінші жағынан, ұжымдық өкілдіктер өмірлік тәжірибенің, дүниетанымның, қиялдың және автордың шығармашылық қиялының объективті арқылы сынады. Нәтижесінде екінші коннотация деп аталады, лексикодтармен белгіленеді, оларды кейінірек оқырман қабылдайды және түсінеді. Мысалы, әдеби шығармаларда

жиі кездесетін өзен бейнесі дәстүрлі түрде өмірмен, оның ағымымен байланысты. Автордың санасында ол өзгермелі, қарама-қайшы, болжанбайтын тағдырды бейнелеуі мүмкін; шабыт көзі, адамның моральдық-адамгершілік тазартуы болуы мүмкін; кейіпкердің мінезін, оның ішкі күйін және т.б. талдау нәтижесінде біз Бақыт Қайырбековтің эссеистикасында көркемдік хронотоп категориясы «көптіктің жиынтығы» деген қорытындыға келдік. Оның мазмұны жалпыадамзаттық, ұлттық, ұжымдық, жеке ұғымдар мен уақыт-кеңістік теорияларын біріктіреді.

Шығармашылықтың орыс тілді сипаты мен қазақ менталитетінің синтезі көбінесе поэтиканың ерекшеліктерін, оның ішінде авторлық хронотоптың ерекшелігін анықтайды. Бақыт Қайырбековтің «Уақыттың бет – бейнесі-Сәуленің қозғалысы» эссесі эссеистік прозаның философиялық түріне жатады, Мәңгілік уақыт тақырыбына арналған, Табиғат әлемінде және адам өмірінде мәңгілік циклды білдіретін «шеңбер» қағидаты бойынша хронотопиялық түрде құрылған. Ақын-философтың ойлары шығармада «Сәуленің, Күннің, Табиғаттың қозғалысы» деп аталатын құбылыстар туралы өзінің тұрақты идеялары бар көшпелі лирикалық кейіпкердің санасы арқылы сынған. Композициялық тұрғыдан мәтінді автор алты түрлі бөлікке бөледі, дегенмен үш бөлік өте айқын ерекшеленеді, онда өткен, қазіргі және болашақ бейнелері дәйекті түрде көрсетілген.

Көшпенділердің қарапайым өмірін сипаттай отырып, автор өмір сүру жағдайларының қарапайымдылығы адамдардың психикалық қасиеттеріне әсер еткен болуы мүмкін деп ойлайды: «олардың ішкі көзқарасы жарқырап тұрды», – деп жазады ақын метафоралық түрде. Автордың ойлары көшпенділер тұрғысынан маңызды ұғымдар төңірегінде дамиды: Табиғаттың мәні-қозғалыс, шаңырақтың шеңберіне құлаған күннің алғашқы сәулесі уақытты көрсетеді. Көшпенділер үшін аспан-Әке, туған дала-Ана. Құм шұңқырындағы құмның қозғалысында әлемнің тұрақсыздығы бар, бірақ көздер табиғаттың қозғалысын бақылап демалады. Адам-ғаламның орталығы, оның көзі айналаға бағытталған, әлемнің барлық төрт жағына таралады.

Шығыс пен Батыстың дәстүрлі қарсыласуы көшпенділердің санасында татуласады: «Сондықтан түркі қағанының әнұрандары осы сөздерден басталады: шығысқа қарай-теңізге дейін, батысқа қарай-биік тауларға дейін, менен солға қарай – аң жүгіретін жерге дейін, менен оңға қарай- құс ұшатын жерге дейін – мен көрген шек-

терге дейін – мен қожайынмын!». Бұл бастапқы әлемнің тұтастығы. Көшпендінің ішкі көзқарасы мәңгілік серіктерімен жылытылады: бұл сөз, өлең, музыка, күй, оған өзін шексіз бастаулармен салыстыруға, кеңістік пен уақытты қабылдауға көмектеседі. Бұл көшпенділердің рухани әлемі, оған ғасырлар бойы өмір сүруге мүмкіндік беретін үйлесімділік пен философияға толы.

Қазіргі адам әлемі басқаша көрінеді: «Оның үйі шартты және аянышты. Ол орындалмағанды аңсап жалғыз қалады. Ол аспан мен жерден шығарылған жетім бала. Ол әндерден, өлеңдерден және ертегілерден шығарылады. Оның әндері бет – әлпетсіз және өлі». Бұл ХХІ ғасырдың нағыз адамы, үйлесімділікті аңсап, табиғат туралы жоғалған білімге деген сағыныш. Бірақ дәл осы сағынышта ақын жалғыздық пен дәрменсіздік батылдық пен ұлылықты тудыруы мүмкін деп үміттенеді. Ол үшін не істеу керек, қалай өмір сүру керек, қалай істеу керек? Жер мен Аспанның батасын қалай қайтаруға болады, өз жолыңызды еске түсіріңіз, күннің алғашқы сәулесіне қайта қуаныңыз? Ақын осы сұрақтардың бәріне жауап біледі: «біз аспанды көтеруіміз керек – қасиетті тамырларымызды еске түсіріп, испандық жерімізге оралып, бүлінген суды көп ішіп, көшіп – қонуымызда көптеген елдерді аралап шығуымыз керек: біз бір қанбыз! Содан кейін қазіргі адам өзінің өмір ағашын табады, оның ысқырығы мен сыбыры өлеңдер мен әндерге айналады, ал болашақ мағыналы болады» (Қайырбеков: 1998: 239).

Жасырын эмоционалдылық, бір қарағанда, өлшенген рефлексиялар тек этнонимдер мен қасиетті мифтер арқылы ғана емес, сонымен қатар бүкіл мәтінді қызыл жолмен тігетін параллелизмнің синтаксистік фигуралары арқылы беріледі, мысалы: «ену... қозғалысының ең жоғарғы түрі ретінде, ену – бір күйден екінші күйге көшу, әке – рух...ана – кіндік менің...ол «жалғыз Али ол емшектен шығарылды Али ол жетім». Автор символдық түрде белгілеген шеңбер бойымен қозғалыс ритағы осылай жасалады: «Шаңырақ күннің арба дөңгелегі сияқты... шаңырақтың құрсауына түскен алғашқы Сәуле оның үстінен сырғып, көшпендіге...уақытын көрсетеді». Дөңгелек, құрсау, шаңырақ, күн, шеңбер – осылайша, мәңгілік уақыттың қозғалысы өсіп келе жатқан жолмен беріледі, ал өткен, қазіргі және болашақ кеңістік пен уақыттың осы қозғалысындағы нүктелерден басқа ештеңе емес (Қайырбеков, 1998: 240).

Шаңырақ пен киіз үйдің, жер мен аспанның, дала мен жолдың, күн мен өмір ағашының

бейнелері мен мотивтерінің этномәдени сипаты байқалады. Автор мағынасы, үндестігі мен философиясына толы Номад философиясын, көшпендінің рухани әлемін жеткізуге ұмтылады. Ақын-философтың эмоциясы мен ойлары көшпелі мәдениет тұрғысынан маңызды негізгі ұғымдар төңірегінде дамиды. Екі әлем: Шығыс пен Батыс көшпенділердің санасында біріккен, өйткені әлем бір. Қазіргі заманғы адамның мүлдем басқа әлемі: оның үйі шартты, ол жалғыз, әндерден, өлеңдерден және ертегілерден шығарылған. Бұл ХХІ ғасырдың нағыз адамы, оның табиғат туралы ностальгиясы, алайда ақын үмітті ностальгияда көреді. Ол өзінің қасиетті тамырларын еске түсіріп, адамдар әлемінің бірлігіне көз жеткізу үшін басқа елдерді көшпелілікке итермелеу керек дейді. Тек осы жағдайда адам өмір ағашына ие болады, ал болашақ мағыналы болады.

Автордың пайымдауының жасырын эмоционалдылығы мәтінде қасиетті мифологиялық образдар-тұжырымдамалар арқылы, синтаксистік құрылымдардың параллелизмі арқылы, шығарманың негізгі эпизодтарын қызыл жіппен, талдау көрсеткендей, Қайырбековтың деректі фильмдері мен көркем туындылары жанрлық инвариантизмнің, автордың шығармашылық жан-жақтылығының мысалдары болып табылады, өзіндік поэтикалық идиостильді құрайды.

Қорытынды

Кинорежиссер және ақын Бақыт Қайырбековтың поэтикалық идиостильді жанрлық көп-түрлілікпен сипатталады. Оның лирикасында бірнеше жанрлық топтар ерекшеленеді: өлеңдер-ойлар, өлеңдер-аяндар. Әдеби-публицистикалық эсселер құрылымдық түрде өтпелі, «шекаралық» жанрлардың инвариантты формаларына айналады. Деректі фильмдер-көрнекті фильмнің, монолог фильмнің, шолу фильмнің инварианттары.

Инвариантты көркем-деректі жанрлар тақырыптық және типологиялық жағынан жақын, автор-Жаратушының философиялық толғауларын көрсетеді, көшпенді – шығармалардың бас кейіпкері Бақыт Қайырбековтің санасы арқылы сыналады. Автор көшпелінің фильмдер

мен эсселерде өткен және қазіргі оқиғалар мен құбылыстар туралы тұрақты, нақты белгіленген идеялары бар дейді. Қайырбеков көшпенді бейнесі оған өте қымбат екенін мойындайды: «Бәрі қозғалыста. Адам тоқтаған кезде ол рухани өледі. Қазақтар өлген адаммен бірге заттарын, жылқысын көмгені бекер емес. Себебі қайтыс болған адам із – түссіз жоғалмайды-ол өз жолымен жүре береді» (Берзина, 2018: 8).

Туындылардың тағы бір басты бейнесі – Бақыт Қайырбековтің туған өлкенің тарихы мен мәдениетіне үңілуден бастап ментальді бірегейлікті ұғынуға дейін, уақыт ағымындағы «өз жолын» іздеуден бастап «ішкі үйлесімділікке» дейін шеңбер бойымен қозғалатын дала бейнесі. Негізгі образ ретінде «дала» автордың шығармашылық қиялында өмір сүреді, тек сурет, мотив немесе тұжырымдама ғана емес, бұл өмірдің өзі мүмкін емес табиғи орта. Фильмдердегі, өлеңдердегі, эсселердегі пейзаждық бейнелер танымал, топографиялық тұрғыдан шынайы және сонымен бірге лиризмге, романтикалық ләззатқа толы. Автор өзін сүйкімді саяхатшы, қажы деп атайды, ол жердің жолдарымен жүреді, сондықтан бұл ұғымдар негізгі болып табылады: Жол – Үй – Отан.

Бақыт Қайырбеков-өз фильмдері мен кітаптарына арналған жаңа сюжеттер мен жаңа жанрларға қашанда ізденіс үстінде жүрген шебер. Оның шығармашылығында, қазақтың құрақ көрпе сияқты, өлеңдер мен фильмдер, күнделіктер мен эсселер, өмір, тарих, мәдениет туралы ойлар тоғысады. Сонымен қатар, оның шығармаларының барлық жанрлық инварианттары бірлік элементтері ретінде қабылданады. Деректі фильмдер өлеңдерден кем емес; эссеистика философияға толы және афористік, күнделік жазбалары айқын аналитикалық сипатқа ие. Көркем-публицистикалық шығармалардың жанрлық сан алуандығы, өлеңдер мен аудармалардың, эсселер мен сұхбаттардың, күнделіктер мен деректі фильмдердің үйлесімі режиссер мен ақынның, сценаристің, аудармашының, публицисттің өзіндік ерекшеліктерін біріктіретін тұлғаның шығармашылық құмарлықтары барынша толық ашылатын ерекше эмоционалды-эстетикалық орта жасайды.

Әдебиеттер

Айрапетова В. Деректі фильм кино өнерінің жанры ретінде. – Жоғары мектепте шет тілдері// В.Я. Брюсов атындағы ЕГУСЯН – 2019. – №1 (26). –128-138 б.

Багдасарян С.А. Просодия тұрғысынан кинодискурстағы интонацияның рөлі туралы. Тіл, мәдениет, қарым-қатынас. – Жоғары мектепте шет тілдері// В.Я. Брюсов атындағы ЕГУСЯН – 2012. – №1(20). – 134-143 б.

- Берзина Л. Орыс тілінде, бірақ қазақ қанымен. – М.: Әдеби Ресей. – 2018. – №11. – 8 б.
- Давыдова М.М. Просодия, деректі кино регистріндегі мәтіннің семантикасы мен прагматикасы: елтану тақырыбындағы ағылшын тіліндегі фильмдер материалында// ф. ғ. к. дисс. авторефераты – Самара. – 2005.
- Зарецкая А.Н. Кинодискурста субтекстің жүзеге асырылу ерекшеліктері // ф. ғ. к. дисс. авторефераты – Челябинск. – 2010.
- Қайырбеков Б. Ұлттық салт-дәстүрлер. Қазақ этикеті. – Баспа: Империя. КЗ. – 2012.– 112 7 Қайырбеков Б. Уақыт беті-сәуленің қозғалысы//Бүтін бөлік. Таңдаулылар. Екі томдық. – Алматы: Интерпринт. – 1998.
- Лейдерман Н.Л. Деректі баяндаудағы көркемдік мәселесі туралы. – Иваново: ГПУ. – 2007.
- Терминдер мен ұғымдардың әдеби энциклопедиясы // ред. А.Н. Николькина. – М.: Интелвак. – 2011.
- Эпштейн М. Н. Жаңалықтың парадокстары. XIX-XX ғасырлардағы әдеби даму туралы. М.: Кеңес жазушысы. – 2009. – 334-380 б.
- Nichols B. Introduction to Documentary. – Bloomington. – IndianaUP. – 2001.
- Damrosch D. What is World Literature? – New Jersey: Princeton UP. – 2003.
- Robert M.S. The Bilingual World: a study on bilingualism and its cognitive effects. Curs. – Barcelona. – 2017.
- Grosjean, F. Bilingualis in the United States. – Retrieved June 14. – 2021. From Psychology Today: <https://www.psychologytoday.com/blog/lifebilingual/201205/bilinguals-in-the-united-states>
- Kroll, J., Bobb, S., Hoshino, N. Two languages in mind: Bilingualism as a tool to investigate language, cognition, and the brain. Current Directions in Psychological Science . – 2014. – 23(3). – 159-163.
- Hernandez, A.E. The bilingual brain. – Oxford: Oxford University Press. – 2013.
- Postclassical narratology: Approaches and analyses // Ed. By Fludernik M., Alber J. – Columbus: Ohio state university press. – 2010. – 323 p.
- Wichlacz S. Issues of Narration: Voice-Over in Film. – 2006. – URL: <http://sarahwiclacz.com/p=74>

References

- Airapetova V. (2019). Documentalny film kak janr kinoiskusstva [Documentary film as a genre of cinematography]. – Inostrannye yaziki v visshoi shkole [Foreign languages in higher education]//EGUSYAN imeni V.YA.Briusova [EGUSYAN named after V.Ya. Bryusov]. – №1 (26). – Pp.128-138 (in Russian).
- Bagdasaryan C.A. (2012). O roli intonatsii v kinodiskurse s tochki zrenya prosodii. Yazik, kultura, obshenie [On the role of intonation in film discourse from the point of view of prosody. Language, culture, communication.] – Inostrannye yaziki v visshoi shkole [Foreign languages in higher school]// EGUSYAN imeni V.YA.Briusova [V.Ya. Bryusov EGUSYAN]. – №1(20). – Pp.134-143 (in Russian).
- Berzina L. (2018). Po-russki, no kazakhskoi kroviu [In Russian, but with Kazakh blood]. – М.: Literary Russia. – No.11. – p.8 (in Russian).
- Davydova M.M. (2005). Prosodia, semantika i pragmatika teksta v registre documental'nogo kino: na materiale angloyazichnykh filmov stranovedcheskoy tematiki [Prosody, semantics and pragmatics of the text in the register of documentary films: based on the material of English-language films of regional studies]// Avtoreferat diss.k.filolog.n. [Abstract diss.k.philologist.N.] – Samara. (in Russian).
- Zaretskaya A.N.(2010). Osobennosti realizatsii podteksta v kinodiskurse [Features of the implementation of the subtext in the film discourse] // Avtoreferat diss.k.filolog.n. [Abstract dissertation of the Candidate of Philology.N.] – Chelyabinsk. (in Russian).
- Kairbekov B. (2012). Natsionalnye obichaii i traditsii. Kazakhskii etiket [National customs and traditions. Kazakh etiquette]. – Publishing house: Empire. KZ. – 112 p. (in Russian).
- Kairbekov B. (1998). Lik Vremeni – Dvizhenie Lucha [The Face of Time – The Movement Of The Beam]// Chasti tselogo. Izbrannoe v dvuh tomah [Parts of the whole. Favorites in two volumes]. – Алматы: Interprint. (in Russian).
- Leiderman N.L. (2007). K voprosu o hudozhestvennosti v documental'nom povestvovanii [On the question of artistry in documentary narration]. – Ivanovo: GPU. Literaturnaya enciklopedia terminov i ponyati [Literary Encyclopedia of terms and concepts]. Edited by A.N. Nikolyukin. (2011). – М.: Intelvak. (in Russian).
- Epstein M.N. (2009). Paradoksy novizny. O literaturnom razvitii XIX-XX vekov [Paradoxes of novelty. On the literary development of the XIX-XX centuries]. Moscow: Soviet writer. – p. 334-380 (in Russian).
- Nichols B. (2001). Introduction to Documentary. – Bloomington. – IndianaUP.
- Damrosch D. (2003). What is World Literature? – New Jersey: Princeton UP.
- Robert M.S. (2017). The Bilingual World: a study on bilingualism and its cognitive effects. Curs. – Barcelona.
- Grosjean F. (2021). Bilingualis in the United States. – Retrieved June 14. From Psychology Today: <https://www.psychologytoday.com/blog/lifebilingual/201205/bilinguals-in-the-united-states>
- Kroll J., Bobb S., & Hoshino N. (2014). Two languages in mind: Bilingualism as a tool to investigate language, cognition, and the brain. Current Directions in Psychological Science . – 23(3). – 159-163.
- Hernandez A.E. (2013). The bilingual brain. – Oxford: Oxford University Press.
- Postclassical narratology: Approaches and analyses. Ed. By Fludernik M., Alber J. (2010). – Columbus: Ohio state university press. – 323 p.
- Wichlacz S. Issues of Narration: Voice-Over in Film. (2006). – URL: <http://sarahwiclacz.com/p=74>